

ADRIAN HERMANN

Universität Hamburg

CIPRIAN BURLACIOIU

Ludwig-Maximilians-Universität München

Klaus Koschorke i koncepcja historii światowego chrześcijaństwa w ujęciu szkoły monachijskiej¹

W ciągu XIX i XX w. chrześcijaństwo nieodwracalnie stało się globalną religią obecną na wszystkich kontynentach. Historia Kościoła, jak również historia chrześcijaństwa jako takiego, stoi dziś przed wyzwaniem dotyczącym jej przedmiotu badawczego, które umożliwiają również nowe spojrzenie na wcześniejsze okresy historyczne. Dlatego historia światowego chrześcijaństwa może być pisana tylko z uwzględnieniem jego policentrycznych struktur, międzykontynentalnych powiązań oraz zmienionego przedmiotu badawczego, co ma służyć poszukiwaniu nadrzędnych motywów i doświadczeń [historycznych] przenikających różne regiony i kultury.

Niniejszy artykuł został pomyślany jako wprowadzenie do kolejnego numeru „The Journal of World Christianity”, w którym zebrano teksty poświęcone takim policentrycznym strukturom, międzykontynentalnym powiązaniom i wynikającej z nich nowej mapie dziejów Kościoła. Ich autorzy proponują nowe koncepcje i ewentualne przyszłe zmiany w zakresie pisania historii światowego chrześcijaństwa. Numer ów został także poświęcony spojrzeniu

¹ Angielska wersja artykułu “Klaus Koschorke and the «Munich School» Perspective on the History of World Christianity” ukazała się w specjalnym numerze periodyku *The Journal of World Christianity* vol. 6, nr 1, 2016 [Special Issue: The „Munich School of World Christianity”], publikowanym przez The Pennsylvania State University Press, red. Dale T. Irvin i Rafael Reyes III. Tłumaczenie polskie stało się możliwe dzięki uprzejmości redakcji czasopisma *The Journal of World Christianity* oraz Autorów. Tłumaczenia dokonała Monika Jakubczak. Przypisy przetłumaczył i dostosował do potrzeb niniejszego wydania Paweł Zając, dokonując w porozumieniu z Autorami drobnych zmian w tekście, pozwalających na umieszczenie go w kontekście niniejszego numeru *Annales Missiologici Posnanienses*.

na ostatnie 20 lat pracy grupy naukowców nazwanej przez niektórych monachijską szkołą światowego chrześcijaństwa – *World Christianity*, prezentując badania kilku uczonych pracujących na Uniwersytecie w Monachium, ze szczególnym uwzględnieniem sposobu uprawiania tej dyscypliny przez jej duchowego ojca, Klause Koschorke, kierownika Katedry Historii Kościoła od 1993 do 2013 r. Ponieważ jeden z tekstów prof. Koschorke otwiera także niniejszy tom *Annales Missiologici Posnanienses*, wydało się słuszne poprzedzić go poniższym wprowadzeniem².

1. Wczesna i globalna historia chrześcijaństwa: Klaus Koschorke i monachijska szkoła światowego chrześcijaństwa

1.1. Tło biograficzno-akademickie

Klaus Koschorke studiował teologię protestancką w Berlinie, Edynburgu, Tybindze i Heidelbergu w latach 1967-1973. W 1976 r. przedstawił rozprawę doktorską na temat gnostycznej polemiki przeciwko chrześcijaństwu eklezjalnemu – *ecclesial Christianity*, opartą na nowo odkrytych tekstach koptyjskich z Nag Hammadi i otrzymał stopień doktora na Uniwersytecie w Heidelbergu (Koschorke 1978)³. Pracował nad gnostycyzmem już wcześniej, o czym świadczy jego praca dyplomowa opublikowana w 1975 r. (Koschorke 1975). Między 1978 i 1988 r. praca akademicka zaprowadziła Koschorke do Bielefeld-Betel, Heidelbergu oraz do Berna, gdzie w 1991 r. przedstawił rozprawę habilitacyjną na temat eklezjologii greckiej IV w., koncentrując się na Bazylim z Cezarei (Koschorke 1991). Do tej pory jego kariera akademicka była typowa jak dla patrologa. W tym czasie pełnił również funkcję profesora wizytującego we Fryburgu (1987/88), Bernie (1990/1991) oraz Lucernie (1991/1992). Najważniejszy jednak i często opisywany przez niego jako „punkt zwrotny” w życiu akademickim, był czas spędzony na Sri Lance (Kandy-Pilimalawa) w charakterze profesora gościnnego w roku 1982/1983, kiedy to zaznajomił się z realiami chrześcijaństwa w Azji. W 1986 r. Koschorke został zaproszony, aby służyć jako profesor historii Kościoła w United Theological College w Bangalore (Indie). To zaproszenie nie mogło być przyjęte z powodu problemów wizowych. W zamian za to w następnych latach podjęto się realizacji różnych projektów związanych z historią chrześcijaństwa w Azji. Doprowadziły one do nawiązania bliskich kontaktów z innymi pracownikami nauko-

² Niniejszy akapit został przeredagowany, by stał się treściowo zgodny z aktualnym miejscem publikacji niniejszego artykułu, przyp. PZ.

³ Pełna lista publikacji K. Koschorke do roku 2013, zob. *Veränderte Landkarten*, s. LIII-LXI.

wymi oraz instytucjami kościelnymi w niemal wszystkich krajach tego kontynentu.

Gdy Koschorke został mianowany profesorem na Uniwersytecie w Monachium w 1993 r., postanowił utworzyć Katedrę Wczesnej i Globalnej Historii Chrześcijaństwa – *Early and Global History of Christianity*, ośrodek badań nad historią chrześcijaństwa w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej, obejmujący obszar badań, któremu żaden inny protestancki wydział teologiczny w świecie niemieckojęzycznym nie poświęcał do tej pory osobnej uwagi. Doprowadziło to w konsekwencji do powstania tego, co amerykańscy koledzy niedawno nazwali monachijską szkołą światowego chrześcijaństwa. Do podjęcia tego zagadnienia Koschorke został zachęcony przez kilku jego akademickich mentorów, którzy, podobnie jak on, byli zainteresowani połączeniem kompetencji patrystycznych z zainteresowaniem ruchem ekumenicznym oraz wrażliwością na dramatyczne zmiany zachodzące w świecie chrześcijańskim. Ich podejście do pisania historii chrześcijaństwa i znaczenie ich pracy dla Koschorke zostaną pokrótce omówione poniżej.

Alfred Schindler, jako profesor historii Kościoła w Heidelbergu, Bernie i Zurychu, pracował nad Augustynem oraz kanonem biblijnym, natomiast w swojej późniejszej karierze stał się specjalistą w dziedzinie historii szwajcarskiej reformacji, interpretując konfesyjną różnorodność reformacji z perspektywy wczesnej historii chrześcijaństwa (Schindler 1965; 1983; 2004; *Augustinus-Lexikon*). Odnosząc różnice między Zwinglim i Lutrem do czasów Augustyna i Chalcedonu (Schindler 1983, 65-68), wykazał, że „pluralizm konfesyjny” był nie tylko wynikiem debat w okresie reformacji, ale stanowił także dziedzictwo pierwszych wieków historii chrześcijaństwa.

Schindler opowiadał się za postrzeganiem historii Kościoła jako dyscypliny naukowej, która ściśle odnosi się do wymiaru ekumenicznego, i uznawał historię Kościoła i ekumenizm za „dwie strony tego samego medalu”: pierwsza z nich opisuje długą drogę w kierunku obecnej różnorodności światowego chrześcijaństwa, a ta ostatnia jest wynikiem dwóch tysięcy lat historii chrześcijaństwa. W ten sposób rozumiał historię Kościoła jako zasób doświadczeń „uczących się” chrześcijan z różnych epok i kontekstów. Badanie tych odległych epok i kontekstów historii chrześcijaństwa stanowi niezbędną podstawę krytycznej refleksji nad naszym własnym kontekstem (Schindler 1970; 1977). Podczas gdy Schindler rozumiał to zróżnicowanie chrześcijaństwa przede wszystkim w odniesieniu do tradycyjnej różnorodności wyznaniowej między protestantyzmem, katolicyzmem i prawosławiem, jego koncepcja pomogła Koschorke w nadaniu sensu jego późniejszym doświadczeniom na Sri Lance w latach osiemdziesiątych i pozwoliła skoncentrować jego zainteresowania badawcze na szerszym kontekście historii chrześcijaństwa niezachodniego.

Podobnie szwajcarski teolog, Lukas Vischer, rozwinął swoją wrażliwość na różnorodność wyznaniową oraz pluralizm kontekstów dzięki swoim studiom nad Nowym Testamentem i wczesną historią chrześcijaństwa. Jest to widoczne w jego pracy na temat Bazylego Wielkiego (IV w.) oraz nad studium historii egzegezy 1 Kor 6, 1-11, a także w jego późniejszych przyczynkach do teologii ekumenicznej, gdzie Vischer budował już na swoim studium teologii ojców wczesnego Kościoła. Z jego perspektywy dzisiejsze wyzwania ekumeniczne mogą być interpretowane poprzez pluralizm wczesnej teologii chrześcijańskiej. Vischer był czołowym teologiem ekumenicznym oraz kluczową postacią w Światowej Radzie Kościołów i Światowym Związku Kościołów Reformowanych z siedzibą w Genewie. Jednak ważniejsze dla jego wpływu na Koschorke było to, że on również był jednym z organizatorów pierwszej konsultacji Komisji Roboczej ds. Historii Kościoła z upoważnienia Ekumenicznego Stowarzyszenia Teologów Trzeciego Świata – *Ecumenical Association of Third World Theologians*, EATWOT – w Genewie w 1983 r., podczas której Koschorke – właśnie wróciwszy ze Sri Lanki – był w stanie przedyskutować własne doświadczenia z Azji z uczonymi z innych kontynentów. Jednym z głównych tematów dyskusji na tym spotkaniu było pytanie, czy można faktycznie mówić o „wspólnej historii” kolonizatorów i skolonizowanych, tych w centrach i tych na peryferiach. To pytanie było następnie omawiane głównie w kontekście „zagadnienia periodyzacji” historii chrześcijaństwa w perspektywie globalnej. W ten sposób Vischer stał się wpływowym zwolennikiem takiego rozumienia historii chrześcijaństwa, które obejmowałoby patrystyczne odniesienia, jak również perspektywę ekumeniczną oraz historiografię chrześcijaństwa niezachodniego.

Georg Kretschmar, poprzednik Koschorke na katedrze w Monachium, był nie tylko czołową postacią w badaniach patrystycznych, ale również dostarczył mu ważnych inspiracji dla jego własnej pracy. Kretschmar był specjalistą zarówno w zakresie Nowego Testamentu, jak i wczesnej historii chrześcijaństwa. Będąc zaangażowany w światowy ruch ekumeniczny, objął pozycję lidera w dialogu pomiędzy Kościołami reformacji i prawosławia. Jednocześnie wykazywał zainteresowanie pluralizmem ruchów i Kościołów chrześcijańskich. Zainteresowanie to było wspomagane wczesnochrześcijańskim rozumieniem *oikoumene*, która nie została jeszcze ograniczona przez podziały konfesyjne i terytorialne (Kretschmar)⁴. Zainteresowanie ekumeniczne Kretschmara doprowadziło go później także do praktycznego zaangażowania, gdy w 1994 r. został biskupem (a w 1999 arcybiskupem) Ewangelicko-Luterańskiego Kościoła w Rosji, na Ukrainie, w Kazachstanie i Azji Środkowej i podróżował po całym tym terytorium, od Rygi do Władywostoku.

⁴ Cytowana praca dotyczy podróży biskupa Aberkiosa z Hierapolis, który w II w. z Azji Mniejszej dotarł do Rzymu, Syrii i Mezopotamii.

Światowej sławy ekspert w dziedzinie historii światowego chrześcijaństwa – *global history of Christianity*, Andrew F. Walls, również rozpoczął swoją karierę akademicką jako badacz Nowego Testamentu. Jego studium 1 Listu św. Piotra, misyjnego powołania pokolenia apostołskiego oraz historia kanonu Nowego Testamentu w konfrontacji z montanizmem w II w. otworzyły młodego uczonego na szeroką perspektywę historii chrześcijaństwa (Walls 1959; 1964; 1970; 1974). Decydująca zmiana perspektywy miała jednak miejsce, gdy Walls pełnił funkcję profesora Nowego Testamentu w Sierra Leone w latach pięćdziesiątych. Można to wywnioskować z wywiadu, którego udzielił w 2001 r.:

Jedynym sposobem opisania tego, co się stało, było zrodzone pewnego dnia poczucie, że faktycznie żyję w Kościele II w. Mój wielki nauczyciel powiedział mi, że nie wiemy prawie nic o Kościele sprzed Soboru Nicejskiego w 325 r. – ponieważ nasze źródła są tak fragmentaryczne i tak dalej. I nagle stało się dla mnie jasne: żyjesz w Kościele II w. i to wszystko dzieje się wokół ciebie. Wszystkie te rzeczy, o których mówi ta fragmentaryczna literatura, dzieją się na twoich oczach. Zamknij się, rozejrzyj się i słuchaj! (Walls 2001-2013).

Podobnie jak Walls, Koschorke rozszerzył swoje zainteresowania z historii wczesnego Kościoła na rozumienie chrześcijaństwa jako religii ogólnoswiatowej – *global religion*. Dlatego jego podejście jest porównywalne do Wallisa, Kretschmara, Vischera oraz Schindlera i stanowi zarówno kontynuację, jak i transformację ich pracy. Uwzględniająca świadomość istnienia wczesnochrześcijańskiej *oikoumene*, rozciągającej się od Mezopotamii do Galii, poprzez Syrię, Azję Mniejszą, Egipt, Afrykę Północną i Rzym, oraz współczesnego ruchu ekumenicznego, praca Koschorke w ciągu ostatnich 20 lat skupiała się na pomocy akademickiej dyscyplinie historii Kościoła (zwłaszcza jej niemieckojęzycznej części) w wyostrzeniu świadomości zmienionej geograficznie i wyznaniowo mapy światowego chrześcijaństwa.

1.2. Od *Historii chrześcijaństwa w świecie niezachodnim (Azja, Afryka, Ameryka Łacińska)* do *Policentrycznych struktur w historii światowego chrześcijaństwa*

Dwa doświadczenia na początku kariery pobudziły zainteresowanie Klause Koschorke historią niezachodniego chrześcijaństwa: wpływ jego nauczyciela akademickiego, Alfreda Schindlera, który nadzorował jego pracę doktorską na temat polemiki gnostyckiej, oraz jego praca habilitacyjna na temat Bazylego Wielkiego. Sposób, w jaki Schindler odnosił historię Kościoła jako dyscyplinę akademicką do wyznaniowego oraz kulturowego pluralizmu światowego

chrześcijaństwa, uzdolnił młodego uczonego do zrozumienia jego azjatyckich doświadczeń, a także pozwolił mu zobaczyć wyznaniowy i geograficzny pluralizm współczesnego chrześcijaństwa w kontekście koncepcji rozszerzonego ekumenizmu. Z drugiej strony, patrząc wstecz, najważniejszym doświadczeniem dla Koschorke był czas wykładów na Sri Lance, w latach 1982/1983, w Teologicznym Kolegium w Lanka, Kandy-Pilimatalawa. Chociaż pierwotnie został zaproszony, aby wyklądać tam Nowy Testament, zafrapowało go zainteresowanie kontekstualnych teologów na Sri Lance Kościołem pierwotnym, a szczególnie jego przedkonstantyńskim okresem, kiedy wspólnota chrześcijańska stanowiła mniejszość – sytuacją, która, jak mówili, bardzo przypomina kontekst Sri Lanki. Koschorke ze swej strony zafascynował się bogactwem chrześcijańskiej historii w Azji oraz jej znaczeniem dla Kościołów w dzisiejszej Azji.

W Pilimatalawa Koschorke był częścią wspólnoty i zainteresował się warunkami życia chrześcijan na Sri Lance, które wówczas tworzyły świat będący poza świadomością większości członków europejskich gremiów teologicznych. Dziś niektórzy z jego dawnych studentów z tamtego czasu są biskupami, liderami Kościoła oraz przywódcami kościelnymi na Sri Lance i w Azji. Jak już wspomniano, wkrótce po powrocie Koschorke do Berna, w 1983 r. wziął udział w posiedzeniu Komisji Roboczej ds. Historii Kościoła, EATWOT, w Genewie. Zorganizowane przez Enrique Dussela i Lukasa Vischera spotkanie było poświęcone „kwestii periodyzacji” z punktu widzenia Kościołów niezachodnich. Vischer pisał:

Zbyt długo historia Kościołów w Ameryce Łacińskiej, Azji i Afryce była pisana z punktu widzenia Kościołów z „centrum” Europy i Ameryki Północnej. Zbyt długo historia Kościołów na innych kontynentach była uznawana za „peryferyjną”. W ostatnich latach w wielu krajach Trzeciego Świata zostały podjęte próby, aby przedstawić historię Kościoła w nowej perspektywie. Zamiast prostego opisywania przedsięwzięć misyjnych, coraz bardziej koncentruje się uwagę na doświadczeniach tych, którzy otrzymali i interpretowali Ewangelię. (*Towards a History*, 5)

To ostatnie zdanie wyraża główną troskę nowej „historii światowego chrześcijaństwa” zaproponowanej przez Koschorke: skupienie się nie na zachodnich przedsięwzięciach misyjnych, które ograniczyłoby historię niezachodniego chrześcijaństwa do epizodu historii Kościoła zachodniego, ale na recepcji wiary chrześcijańskiej przez podmioty lokalne oraz na wielości i różnorodności chrześcijaństwa na wszystkich kontynentach, nie tylko, ale przede wszystkim poza kontekstem ruchu misyjnego.

Koschorke wypracowywał własny systematyczny wkład do tego projektu po nominacji w 1993 r. na katedrę wczesnej i globalnej historii chrześcijań-

stwa – *Early and Global History of Christianity* – na wydziale teologii protestanckiej w Ludwig-Maximilians-Universität w Monachium. Prowadził różne badania, które przyczyniły się do powiązania ze sobą historii chrześcijaństwa w różnych regionach – jak na przykład w artykule zatytułowanym *Konfessionelle Spaltung und weltweite Ausbreitung des Christentums im Zeitalter der Reformation – Podział wyznaniowy i ekspansja światowego chrześcijaństwa w epoce reformacji* (Koschorke 1994). Jego wykład inauguracyjny w Monachium dotyczył początku ruchu ekumenicznego w Azji około 1910 r. jako ruchu emancypacyjnego.

Pierwsza trudność w rozwoju nowego kierunku badań stała się oczywista, kiedy nadszedł czas, aby znaleźć odpowiednią dla niego nazwę. Wraz z przemianami lat 1989/1990 światowy porządek dwóch bloków ideologicznych przestał istnieć, a model Trzeciego Świata stał się nieaktualny. „Historia chrześcijaństwa w krajach Trzeciego Świata” w związku z tym byłaby anachronizmem i metodologicznie myląca. Jako alternatywę Koschorke zaproponował koncepcję *Außereuropäische Christentumsgeschichte – historii chrześcijaństwa w świecie niezachodnim* [dosłownie: pozaeuropejskim], dodając: „Azja, Afryka, Ameryka Łacińska” w nawiasie⁵. Nazwa *Außereuropäische Geschichte – historia niezachodniego* [dosłownie: pozaeuropejskiego] *świata* przyjęła się dla nowo powstałej subdyscypliny historii ogólnej w niemieckim środowisku akademickim. Koncepcja ta została zaproponowana i zaaprobowana na początku lat dziewięćdziesiątych, jak opisał to Jürgen Osterhammel w eseju z 1995 r. (Osterhammel). Większość przedstawicieli nowej subdyscypliny koncertowała się na określonym regionie świata i była ekspertami dla tego obszaru, co było normą w kontekście studiów regionalnych. Sytuacja ta wynikała z powszechnego sceptycyzmu wobec teorii z roszczeniami do szerszego lub nawet uniwersalnego wyjaśniania i została wzmocniona przez wiele nowych dostępnych materiałów archiwalnych oraz ekspansję „historii mówionej” – *oral history*, co umożliwiło nawet bardziej lokalne studia na podstawie spójnego materiału źródłowego. Jednak rosnące znaczenie makrohistorycznych i globalnych ujęć historii, które stały się ważne w ciągu ostatniej dekady, można było zauważyć już w owym czasie (Conrad i Eckert).

Pojęcie „historii chrześcijaństwa w świecie niezachodnim”, sformułowane przez Koschorke, było już u swoich początków próbą połączenia tych dwóch

⁵ Takie sformułowanie znajduje się w nazwie serii książkowej, którą Koschorke zaczął redagować wraz z Johannesem Meierem w 1998 r. – *Studien zur Außereuropäischen Christentumsgeschichte (Asien, Afrika, Lateinamerika)/Studies in the History of Christianity in the Non-Western World (Asia, Africa, Latin America)* oraz w zbiorze materiałów źródłowych opublikowanym po raz pierwszy w 2004 r. w j. niemieckim (*Außereuropäische Christentumsgeschichte...*), a w 2007 r. opublikowanym w tłumaczeniu angielskim (*A History of Christianity in Asia, Africa, and Latin America, 1450-1990*), zob. niżej.

perspektyw (lokalnej i globalnej, przyp. red.), co można wywnioskować z jego przedmowy do tomu pokonferencyjnego wydanego po I Międzynarodowej Konferencji Monachijsko-Fryzyngijskiej, która odbyła się w 1997 r.:

W miarę jak historia chrześcijaństwa w świecie niezachodnim postrzegana jest coraz bardziej w kontekście poszczególnych regionów i kultur, coraz większego znaczenia nabierają również kwestie struktur nadrzędnych i doświadczeń łączących chrześcijan w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej. Są to kwestie skupiające się wokół wspólnych motywów, które mogą zostać wzięte pod uwagę, a których nie definiuje się jednostronnie z perspektywy Zachodu (co jest podejściem typowym dla tradycyjnych interpretacji historii misji). Nikomu na nic się nie przyda atomizowanie historii chrześcijaństwa niezachodniego i proste łączenie ze sobą historii poszczególnych miejsc i regionów. (Koschorke 1998, 16)

W swojej późniejszej pracy naukowej Koschorke jeszcze wyraźniej sprzeciwiał się takim projektom pisania „historii światowego chrześcijaństwa”, które ostatecznie sprowadzałyby się zaledwie do „syntezy intrologatorskiej” (Koschorke 2009, 194). Również zbiór tekstów źródłowych, współredagowany przez Klausa Koschorke, wraz z M. Delgadem i F. Ludwigiem, we współpracy z R. Spliesgartem, który po raz pierwszy ukazał się w języku niemieckim w 2004 r., został opublikowany w celu dokonania przeglądu i zaprezentowania oryginalnych dokumentów z Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej, jak również wskazania zarówno analogicznych, jak i rozbieżnych problemów i zmian zachodzących w tych trzech regionach świata (*Außereuropäische Christentumsgeschichte; A History of Christianity in Asia, Africa, and Latin America, 1450-1990*). Jednocześnie publikacja ta miała posłużyć jako fundament dla „historii chrześcijaństwa w świecie niezachodnim” jako nowej subdyscypliny historii Kościoła w programach nauczania teologii w (protestanckich) instytucjach akademickich – nie tylko w Niemczech, ale również w Azji i Afryce. Zbiór tekstów źródłowych, który zdobył duże uznanie w kręgach akademickich, znalazł się na liście „Dziesięciu najważniejszych publikacji roku” magazynu *International Review of Mission*, a jego tłumaczenie na język angielski ukazało się w 2007 r. Od 2012 r. czytelnicy z Ameryki Łacińskiej mogą korzystać również z tłumaczenia zbioru na język hiszpański (*Historia del cristianismo en sus fuentes*).

Podczas gdy głównym (choć nie jedynym) przedmiotem badań prowadzonych przez Koschorke na przestrzeni ostatnich dwóch dekad była historia chrześcijaństwa w Azji, przyczynił się on również do dalszego rozwoju perspektywy porównawczej i globalnej w badaniach nad chrześcijaństwem, zwłaszcza dzięki cyklowi siedmiu Monachijsko-Fryzyngijskich Międzynarodowych Konferencji Historii Światowego Chrześcijaństwa, z których ostatnia

odbyła się w grudniu 2014 r., o czym będzie mowa niżej. Według Koschorke „historia chrześcijaństwa w świecie niezachodnim” może być postrzegana jako różniąca się od bardziej tradycyjnych form historii misji, „zwłaszcza z uwagi na fakt, że w mniejszym stopniu interesuje się różnymi zachodnimi organizacjami i ruchami misyjnymi, o wiele więcej uwagi poświęcając chrześcijaństwu w kontekście różnych społeczności i kultur świata niezachodniego” (Koschorke 1998, 12). Zmiana perspektywy, będąca jednym z założeń tej koncepcji, jest również niezbędna z przyczyn teologicznych i uwzględnia „zmienione uwarunkowania ekumeniczne” – *veränderte ökumenische Rahmenbedingungen*:

W kontekście wszechświatowego Kościoła – *worldwide Church* – stale wzrasta znaczenie Kościołów w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej. Ich głosy będą nabierały coraz większego znaczenia w dyskursie ekumenicznym. Wiele zagadnień związanych z Kościołami świata niezachodniego – takich jak np. wpływy teologii wyzwolenia w Ameryce Łacińskiej, spory dotyczące sprawiedliwości gospodarczej na świecie, czy też kwestie kryteriów dialogu z innymi religiami – w stopniu znaczącym wpłynęło na dialog ekumeniczny w latach siedemdziesiątych, osiemdziesiątych, i na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia. (ibid. 20)

Z punktu widzenia demografii tzw. zmiana punktu ciężkości chrześcijaństwa z półkuli północnej na południową już nastąpiła. Koschorke zauważa za Walbertem Bühlmannem, że taką przemianę – „z Kościoła zachodniego na Kościół światowy” – można zaobserwować równocześnie w różnych kontekstach wyznaniowych (Bühlmann). Teologii akademickiej, zwłaszcza w kontekście niemieckojęzycznym, rzucono fundamentalne wyzwanie: „ten konkretny wyzimek światowego chrześcijaństwa – którego historię się zajmujemy, uprawiając „historię Kościoła” jako dyscyplinę akademicką na wydziałach teologii zarówno protestanckich, jak i katolickich uczelni w krajach niemieckojęzycznych – coraz bardziej się kurczy” (Koschorke 1998, 13).

Jednocześnie w drugiej połowie XX w. Kościoły Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej stanęły przed koniecznością zastanowienia się nad nową sytuacją i nad zmianami w ich własnym rozumieniu siebie. Jedną z najambitniejszych inicjatyw tego rodzaju była założona w 1973 r. *Comisión de Estudios de la Historiade la Iglesia en América Latina*. Charakteryzuje ją „opcja na rzecz ubogich” i skoncentrowanie na małych społecznościach, przy uwzględnieniu zarówno rodzimych, jak i afrykańskich korzeni chrześcijaństwa (obok jego europejskich korzeni) w Ameryce Łacińskiej, co czyni ją przedstawicielem nowej epoki w pisaniu historii chrześcijaństwa w Ameryce Łacińskiej. Po upływie kilku lat, w 1976 r., w Dar es Salaam założono EATWOT – „stowarzyszenie kobiet i mężczyzn zaangażowanych na rzecz wyzwolenia narodów Trzeciego

Świata przez promowanie nowych modeli teologii na drodze ku pluralizmowi religijnemu, sprawiedliwości społecznej i pokojowi” (EATWOT). Owe nowe początki musiały zostać wzięte pod uwagę również w badaniach teologicznych i historycznych, prowadzonych przez europejskie środowiska akademickie.

Od początku swojego istnienia projekt spisywania „historii chrześcijaństwa w świecie niezachodnim” był zasadniczo uzależniony od różnych form wymiany interdyscyplinarnej. Była ona realizowana we współpracy z historykami globalizacji, specjalistami z zakresu „europejskich studiów zamorskich” – *European overseas studies*, oraz z osobami prowadzącymi badania obszarowe w różnym zakresie, specjalizującymi się w filologii, etnografii i naukach społecznych. Koschorke był przez długi czas współredaktorem *Jahrbuch für Europäische Überseegeschichte*, a w 2006 r. pod jego redakcją ukazało się wydanie specjalne magazynu *Periplus*, poświęcone „historii chrześcijaństwa w świecie niezachodnim” (*Periplus*; Koschorke 2002; *Kirchengeschichte*). Kolejnym polem o coraz większym znaczeniu stało się religioznawstwo, które na przestrzeni dwóch ostatnich dekad ponownie odkryło historię chrześcijaństwa jako część *Europäische Religionsgeschichte – europejskiej historii religii*, ale również coraz większą uwagę poświęca chrześcijaństwu jako religii niezachodniej (*The Brill Dictionary of Religion*). Zwłaszcza w odniesieniu do ciągłego rozwoju „antropologii chrześcijaństwa” potrzebna jest bliska współpraca historyków Kościoła, historyków chrześcijaństwa, specjalistów religioznawstwa i innych dziedzin z zakresu socjologii i antropologii, by bardziej rozwinąć studia nad chrześcijaństwem w perspektywie globalnej (Bräunlein; Hock; Koepping; Hermann i Burlacioiu).

Od początku koncepcja analizy porównawczej historii chrześcijaństwa globalnego Południa – *history of Christianity in the global South* – wiązała się z poszukiwaniem powiązań transregionalnych i wczesnych powiązań Południe-Południe. Siatki misji pochodzenia zachodniego nie stanowiły jedynych międzykontynentalnych połączeń odgrywających ważną rolę w przekształcaniu chrześcijaństwa w religię globalną (Habermas; Tyrell). Należy brać pod uwagę również rodzime inicjatywy, z których część miała dalekosiężne implikacje i doprowadziły do ustanowienia połączeń na skalę międzyregionalną czy nawet międzykontynentalną. Różne przykłady omówiono już podczas drugiej edycji Międzynarodowej Konferencji Monachijsko-Fryzyskiej w 2001 r. Odpowiednio podkreślone muszą zostać takie przykłady globalizacji chrześcijaństwa, drogą międzyregionalnych i międzykontynentalnych połączeń typu Południe-Południe, nawiązywanych przez chrześcijan w różnych częściach świata. Podobnie jak to, że stałe formy wzajemnego oddziaływania i wymiany pomiędzy miejscowymi i rodzimymi chrześcijanami, poza zasięgiem sieci misyjnych pochodzenia zachodniego, istniały już bardzo wcześnie, a ich znaczenie wciąż wzrasta, zwłaszcza od końca XIX w. Również one odegrały

decydującą rolę w kształtowaniu obecnego oblicza światowego chrześcijaństwa. Identyfikacja i rekonstrukcja tego typu wydarzeń i wczesnych powiązań zawsze znajdowały się w centrum zainteresowań naukowych Koschorke (Koschorke 2011)⁶.

Jednocześnie owo skoncentrowanie na powiązaniach Południe-Południe i na znaczeniu lokalnych form i dróg rozwoju chrześcijaństwa poza obrębem ruchu misyjnego, podkreśla również pilną potrzebę wypracowania nowych metod badań nad historią Kościołów w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej. Powszechna historia chrześcijaństwa może zostać napisana wyłącznie jako „historia światowego chrześcijaństwa” – chrześcijaństwa jako religii ogólnoswiatowej, której niezachodnie formy nie mogą być oceniane z normatywnego, „zachodniego” stanowiska. Koschorke przyczynił się do tego przedsięwzięcia, podkreślając trzy istotne aspekty: zmienione konfiguracje – *changed maps*, powiązania międzykontynentalne – *transcontinental links* i konstrukcje policentryczne – *policentric structures* w historii światowego chrześcijaństwa (Koschorke 2016).

1.3. Światowe chrześcijaństwo w kontekście historii Kościoła jako dyscypliny akademickiej

W kontekście akademickiej teologii niemieckojęzycznej przedmiot „światowe chrześcijaństwo” został włączony dopiero niedawno do listy przedmiotów obowiązkowych na kierunkach teologicznych. Przez ostatnie 20 lat Koschorke przyczynił się do przekształcania programów nauczania na (protestanckich) wydziałach teologicznych w Niemczech, dążąc do tego, by więcej miejsca poświęcano w nich historii chrześcijaństwa w krajach globalnego Południa.

W centrum tego przedsięwzięcia znalazł się wcześniej wspomniany zbiór tekstów źródłowych, z którego korzystano przede wszystkim w kontekście studiów teologicznych (*Außereuropäische Christentumsgeschichte; History of Christianity in Asia, Africa, and Latin America*). Swój sukces zawdzięcza on temu, że nie tylko dostarcza wielu źródeł historycznych, których nie uwzględnia się zwykle w programach nauczania teologii, ale również udostępnia studentom niemieckojęzycznych uczelni nowy, bogaty obszar historii chrześcijaństwa. Nie wszystkie wydziały teologiczne w pełni dostrzegają potrzebę zmiany przedmiotu badań nad historią chrześcijaństwa i nie wszystkie w pełni zintegrowały tę dyscyplinę ze swoimi programami nauczania, coraz wyraźniej

⁶ Był to także główny obiekt zainteresowania projektu Niemieckiej Fundacji Badawczej – *German Research Foundation* – pt. *Indigenous Christian Elites from Asia and Africa Around 1900 and Their Journals and Periodicals. Patterns of Cognitive Interaction and Early Forms of Transregional Networking*, który zrealizowano w Monachium od 2012 do 2015 r.

jednak dostrzega się fundamentalną potrzebę edukacji historycznej wykraczającej poza ograniczenia nałożone przez tradycyjne europejskie i zachodnie ujęcie historii chrześcijaństwa.

Poza wydaniem zbioru tekstów źródłowych Koschorke wniósł swój wkład również w publikację czwartego wydania *Religion in Geschichte und Gegenwart – Religia w przeszłości i teraźniejszości* – jako redaktor działu jednego z najważniejszych słowników teologii i religii. Koschorke sam jest autorem wielu artykułów, jednak jego największą zasługą było opracowanie, wspólnie z badaczami z Niemiec i zagranicy, uporządkowanego sposobu uwzględnienia tego nowego obszaru badań w słowniku, po raz pierwszy w jego historii.

Instytut, którym kierował Koschorke w Monachium, był również pierwszym instytutem historii Kościoła na niemieckojęzycznym wydziale teologii protestanckiej oferującym przedmioty z zakresu chrześcijaństwa niezachodniego jako stały element programu nauczania. Ostatnimi laty w jego ślady poszły i inne instytucje, np. Uniwersytet Bazylejski w Szwajcarii, który obecnie zatrudnia profesorów *Aussereuropäisches Christentum* (chrześcijaństwa niezachodniego).

1.4. Międzynarodowe Monachijsko-Fryzyngijskie Konferencje Historii Światowego Chrześcijaństwa i inne projekty badawcze

Oprócz wkładu, jaki wniósł Koschorke w nadanie historii chrześcijaństwa w świecie niezachodnim rangi ważnego przedmiotu na kierunkach teologicznych w Niemczech oraz publikację wspomnianego wcześniej zbioru materiałów źródłowych, główną zasługą jego instytutu dla rozwoju historiografii światowego chrześcijaństwa jest Międzynarodowa Konferencja Monachijsko-Fryzyngijska, która do tej pory doczekała się siedmiu edycji w latach 1997-2014⁷. Tematy, jakie wybrano dla poszczególnych konferencji, miały dostarczyć okazji do uprawiania historii porównawczej chrześcijaństwa świata niezachodniego w ramach modelowej współpracy interdyscyplinarnej. Koschorke zabiegał o udział najlepszych specjalistów w każdej z poszczególnych dziedzin, z których wielu nie było instytucjonalnie związanych z historią Kościoła czy nawet z teologią. Konstytutywnym zadaniem konferencji było zgromadzenie ekspertów i specjalistów badań regionalnych w zakresie innych dyscyplin teologicznych, jak również w zakresie misjologii, historii powszechnej, socjologii i religioznawstwa, afrykanistyki, amerykanistyki, stu-

⁷ Szczegółowy opis (w j. niemieckim), zob. <<http://www.kgl.evtheol.uni-muenchen.de/veranstaltungen/symposien/index.html>, archived at <http://www.webcitation.org/6GIz1rdr>>, dostęp 8.12.2016.

diów latynoamerykanistycznych czy azjatyckich. Przebieg dyskusji i owoce konferencji pokazały, że badacze z dziedzin znacznie różniących się między sobą byli zdolni uzupełniać się wzajemnie, a dzięki temu umożliwić spojrzenie z nowych perspektyw na historię światowego chrześcijaństwa. Jak dotąd w wyniku tych konferencji wydano sześć tomów pokonferencyjnych, z których wszystkie spotkały się z bardzo pozytywnym odbiorem.

Pierwsza konferencja odbyła się w 1997 r. i była zatytułowana *'Christen und Gewürze': Konfrontation und Interaktion indigener und kolonialer Christentumsvarianten* – „«Chrześcijaństwo i przyprawy»: konfrontacja i interakcje między rodzimym a kolonialnym wariantem chrześcijaństwa”. Uczestnicy omawiali zagadnienie relacji między miejscowym/rodzimym a zachodnim/misyjnym chrześcijaństwem w różnych regionach i okresach historii chrześcijaństwa świata niezachodniego od XVI do XX w. (Koschorke 1998).

W 2001 r. podczas drugiej edycji Międzynarodowej Konferencji Monachijsko-Fryzyngijskiej, pt. „Międzykontynentalne powiązania w historii chrześcijaństwa świata niezachodniego”, badacze skupili się na różnych formach tych powiązań. Konferencja była skoncentrowana głównie wokół wczesnych przykładów relacji Południe-Południe, na których istnienie jest coraz więcej dowodów, a które stały się bardziej intensywne pod koniec wieku XVIII i w wieku XIX.

Tematem przewodnim trzeciej edycji konferencji, którą zorganizowano we wrześniu 2004 r., były istotne wydarzenia i debaty w dwudziestowiecznej Afryce w kontekście światowego chrześcijaństwa (*African Identities*). Na kontynencie, na którym Kościoły chrześcijańskie cieszą się największym przyrostem liczby wiernych, jednym z charakterystycznych czynników są tak zwane niezależne – *independent, instituted* bądź *initiated* – Kościoły afrochrześcijańskie, które powstały z inicjatywy rdzennej ludności Afryki i które kształtowały nie tylko przeszłość, ale będą również kształtować przyszłość chrześcijaństwa na tym kontynencie. Dzięki migracji ludności wywierają one również coraz większy wpływ na główny nurt chrześcijaństwa w Europie i Ameryce Północnej. Podczas konferencji w sposób szczególny przyglądano się różnym przejawom afrochrześcijaństwa w XX w. i różnym sposobom, w jakie łączy ono w sobie tożsamość „chrześcijańską” z tożsamością „afrykańską”.

Czwarta edycja Międzynarodowej Konferencji Monachijsko-Fryzyngijskiej odbyła się w lutym 2008 r., a jej tytuł brzmiał „Lata 1989-1990 jako punkt zwrotny w historii światowego chrześcijaństwa”. Konferencja dotyczyła dalekosiężnych skutków, jakie dla chrześcijaństwa na całym świecie miał upadek muru berlińskiego i upadek systemu komunistycznego w ZSRR (*Falling Walls*). Wraz z końcem komunizmu w Europie latynoamerykańska teologia wyzwolenia straciła jeden ze swoich punktów odniesienia, a w Afryce koniec zimnej wojny doprowadził do upadku wielu reżimów totalitarnych, wspieranych przez rywalizujące ze sobą supermocarstwa. Kościoły na kontynencie

afrykańskim niejednokrotnie odgrywały ważną rolę w drugiej fali demokracji, która była wynikiem tych przemian. Państwa socjalistyczne w Azji doświadczyły przyspieszonego rozwoju naznaczonego rozprężeniem charakterystycznym dla liberalizacji gospodarki, a z drugiej strony kontynuacji ideologicznych dążeń do władzy działających w nich partii komunistycznych. Byłe republiki socjalistyczne zachodniej i środkowej Azji doznały przekształceń wynikających z nasilającego się nacjonalizmu religijnego, co prowadziło w tych państwach do rozkwitu życia chrześcijańskiego (w Armenii i Gruzji), a w niektórych miejscach do konfrontacji z wojującym islamem.

Podczas piątej edycji konferencji zorganizowanej w lutym 2011 r. pod tytułem „Fazy globalizacji w historii chrześcijaństwa” badacze zajmowali się czterema głównymi zagadnieniami z zakresu historii chrześcijaństwa – historią syryjskiego „nestoriańskiego” Kościoła Wschodu w XIII i XIV w., działalnością jezuitów, pietyzmem i protestanckim ruchem misyjnym w kontekście I Światowej Konferencji Misyjnej w Edynburgu w 1910 r. (*Etappen der Globalisierung*). We wstępie do tomu pokonferencyjnego Koschorke pisze: „Przykłady te są dość silnie zakorzenione w programach nauczania historii Kościoła na wydziałach teologii protestanckiej w kontekście niemieckojęzycznym. Niemniej jednak, tematy te porusza się zazwyczaj w wąskim, regionalnym ujęciu. W niniejszej publikacji umieszczono je w szerszym kontekście historii światowego chrześcijaństwa i poddano analizie porównawczej” (Koschorke 2012). Konferencja była zatem zasadniczo spojrzeniem z perspektywy globalnej na: (1) znaczenie „Kościoła Wschodu” nie tylko w Persji, lecz również w Indiach, Chinach i Mongolii; (2) działalność jezuitów jako czołową papieską inicjatywę kontreformacyjną w Europie Środkowej, a także ich znaczenie dla działalności misyjnej w Ameryce Łacińskiej i Azji; (3) znaczenie pietyzmu w kontekście ruchu przebudzeniowego – *awakenings* – w Niemczech i Europie i wpływ jego współczesnej działalności misyjnej na całym świecie, od Grenlandii aż po Afrykę Południową, od Karaibów aż po Syberię; (4) I Światową Konferencję Misyjną w Edynburgu w 1910 r. nie tylko jako na moment narodzin współczesnego ruchu ekumenicznego, lecz również pod kątem sposobów, w jakie przyczyniła się ona do dalszego rozwoju niezależnych od misji Kościołów, np. w Indiach, Chinach, Korei czy Japonii. Jedynie przeprowadzona w ujęciu porównawczym analiza globalna tych dobrze znanych aspektów historii Kościoła, które do dnia dzisiejszego stanowią przedmiot głównie tradycyjnego nauczania na kierunkach teologicznych, pozwala spojrzeć z nowej perspektywy, która przygotowuje miejsce dla postrzegania historii światowego chrześcijaństwa w sposób adekwatny do stanu wiedzy, jaką posiadamy w XXI w. Zwłaszcza w odniesieniu do nauczania historii chrześcijaństwa rozwiązanie nie może sprowadzać się zaledwie do uwzględniania coraz większej ilości detali historycznych w i tak bardzo już rozbudowanym kanonie wiedzy. Potrzebne jest

raczej uwzględnienie tego poszerzonego kontekstu historii chrześcijaństwa we wszechstronnym spojrzeniu na tę problematykę.

W lipcu 2013 r. odbyła się szósta edycja Międzynarodowej Konferencji Monachijsko-Fryzyngijskiej, poświęcona „Konstrukcjom policentrycznym w historii światowego chrześcijaństwa”. Uzupełniła ona tematykę poruszoną w ramach piątej edycji konferencji, przyjmując za swój punkt wyjścia przekonanie, że historii światowego chrześcijaństwa – zarówno w przypadku bliższych naszym czasów, jak i wcześniejszych jej okresów – nie sposób zrozumieć, nie poświęcając odpowiedniej uwagi różnorodności regionalnych centrów ekspansji, inicjatyw rodzimych społeczności, różnorodności wyznaniowej i licznych lokalnych form chrześcijaństwa. Eseje zawarte w tomie pokonferencyjnym opublikowanym w 2014 r. analizują najważniejsze paradygmaty niezachodniej ekspansji misyjnej, naświetlają kluczowe aspekty policentrycznej historii światowego chrześcijaństwa i stanowią wkład w nowe podejście do globalnej historii chrześcijaństwa jako historii interakcji międzykontynentalnych (*Polycentric Structures*).

W 2014 r. odbyła się siódma edycja konferencji zatytułowana „Rodzime elity chrześcijańskie w Azji i Afryce około roku 1910 i ich czasopisma”. Jej uczestnicy, prezentując pierwsze wnioski z analizy porównawczej gazet i czasopism publikowanych przez rodzime elity chrześcijańskie w Azji i Afryce na przełomie XIX i XX w., zajmowali się studiami przypadków z Afryki Zachodniej, Afryki Południowej, Indii i Filipin, a w uzupełniających artykułach pokonferencyjnych omówiono również czasopisma z Chin i Japonii.

Tych sześć tomów pokonferencyjnych ze wszystkich edycji Międzynarodowej Konferencji Monachijsko-Fryzyngijskiej opublikowano w ramach serii zainicjowanej w 1998 r. przez Klause Koschorke i Johannes Meiera (Uniwersytet w Moguncji), zatytułowanej „Badania nad historią chrześcijaństwa w świecie niezachodnim (Azja, Afryka, Ameryka Łacińska)” (SHChNWW). W jej ramach ukazało się 27 monografii i prac zbiorowych, co dowodzi, że cieszy się ona szerokim zainteresowaniem specjalistów i świadczy o jej interdyscyplinarnym charakterze. W 2010 r. uzupełniono ją drugą serią pt. „Dokumenty dotyczące historii chrześcijaństwa w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej” (DHChAAL). Obie serie są publikowane przez wydawnictwo Harrassowitz w Wiesbaden w Niemczech. Druga z wyżej wspomnianych serii stawia sobie za cel udostępnianie na szeroką skalę kręgom akademickim nowych dokumentów źródłowych dotyczących historii światowego chrześcijaństwa, które do tej pory były trudne do zdobycia. Jak dotąd ukazały się cztery tomy – *Grammatica Damulica* z 1716 r. autorstwa Bartholomäusa Ziegenbalga (1682-1719), sprawozdania Holenderskiego Kościoła Reformowanego na Cejlonie z XVIII w. oraz tłumaczenie na język angielski wszystkich 99 listów napisanych w ramach „korespondencji malabarskiej” zebranych przez Ziegenbalga – luterańskiego pietystę i misjo-

narza w Indiach – i Johanna Ernsta Gründlera (1677-1720), jego towarzysza (*Tamil Language; The Dutch Reformed Church; Hindu-Christian*). Najnowszą pozycją w serii jest zbiór tekstów źródłowych pt. „Dyskursy rdzennych elit chrześcijańskich w kolonialnych społeczeństwach Azji i Afryki na przełomie XIX i XX w.” zawierający teksty i fragmenty magazynów i czasopism publikowanych przez te elity, zob. niżej. Planuje się wydanie kolejnych tomów.

Koncentracja Koschorke na badaniu archiwów i publikowaniu źródeł historycznych jako fundamentu dla pisania historii chrześcijaństwa w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej, zaowocowała również inicjatywą na rzecz powstania Centrum Dokumentacji Historii Kościoła – *Church History Documentation Center* – przy międzywyznaniowym Lankijskim Kolegium Teologicznym w Kandy-Pilimatalawie na Sri Lance. Do zadań centrum należy gromadzenie, konserwacja i prezentowanie ważnych materiałów źródłowych dotyczących historii chrześcijaństwa na Sri Lance jako integralnej części historii kraju. Umożliwiając chrześcijańskiej społeczności Sri Lanki spojrzenie wstecz na wspólną przeszłość, Centrum Dokumentacji Historii Kościoła staje się wyrazem nadziei na wspólną przyszłość.

2. Monachijska szkoła światowego chrześcijaństwa i jej przedstawiciele

Ustanowienie Uniwersytetu w Monachium jako niemieckiego centrum badań nad światowym chrześcijaństwem jest ściśle związane nie tylko z kierowaniem przez Klause Koschorke Katedrą Wczesnej i Globalnej Historii Chrześcijaństwa w latach 1993-2013. Wiąże się to również z grupą badaczy, którą zgromadził wokół siebie przez dwie dekady. W tym czasie w projekcie uczestniczyli w charakterze współpracowników naukowych – *wissenschaftliche Assistenten* – również inni naukowcy, jako doktoranci i jako osoby zaangażowane w interdyscyplinarną współpracę nad projektami badawczymi.

W latach dziewięćdziesiątych jednym z pierwszych współpracowników naukowych katedry w Monachium był Frieder Ludwig, obecnie pełniący funkcję rektora Uniwersytetu Nauk Stosowanych w Zakresie Teologii Interkulturowej w Hermansburgu w Niemczech i profesor historii Kościoła i misji. Zarówno jego rozprawa doktorska na temat historii misyjnych i niezależnych Kościołów w skolonizowanej Nigerii (1992), jak i jego dysertacja na temat relacji państwo-Kościół w Tanzanii po uzyskaniu przez nią niepodległości (1995) odzwierciedlały jego zainteresowanie i kompetencje jako historyka chrześcijaństwa w Afryce.

Jego późniejsza książka o wzajemnych relacjach między indyjskimi a afrykańskimi uczestnikami międzynarodowej konferencji misyjnej zorganizo-

wanej w Tambaram w 1938 r., którą przedstawił jako rozprawę habilitacyjną w 1999 r., była programowo skoncentrowana na nawiązywaniu kontaktów zawodowych i wzajemnych relacjach chrześcijan świata niezachodniego podczas konferencji i poza nią (2000). W wielu innych opracowaniach, artykułach i książkach Frieder Ludwig poruszał wiele tematów związanych z światowym chrześcijaństwem, takich jak migracja i diaspora, chrześcijaństwo afrykańskie w Afryce i poza nią, chrześcijaństwo misyjne i niezależne w Afryce i Azji, kontakty i dialog między muzułmanami a chrześcijanami w Nigerii, relacje państwo-Kościół w Tanzanii kolonialnej i postkolonialnej, historia misji Zachodu czy powstanie rodzimych elit chrześcijańskich w Afryce. W tegorocznym pierwszym numerze *The Journal of World Christianity* Frieder Ludwig odtworzył wkład, jaki wniosła Mona Hensman – uczestniczka konferencji w Tambaram w 1938 r. – w emancypację kobiet w Kościele i społeczeństwie indyjskim (2016).

W 1999 r. Roland Spliesgart poszerzył zakres badań prowadzonych w Monachium o bardziej szczegółowe studia latynoamerykanistyczne. Po ukończeniu w 1994 r. na Uniwersytecie w Bremie dysertacji doktorskiej z dziedziny socjologii dotyczącej spółdzielni rolniczych w Brazylii, zajął się historią dziewiętnastowiecznej emigracji niemieckich protestantów do Brazylii. W swojej rozprawie habilitacyjnej, interpretującej tę historię z perspektywy zagadnienia akulturacji, analizował sposoby, w jakie niemieccy protestanci z trzech wspólnot w Brazylii przystosowywali się do nowego otoczenia – między innymi wchodząc w kontakty z miejscową religią afrobrazylijską, ale też z brazylijską praktyką niewolnictwa, co w niektórych przypadkach prowadziło do sytuacji, w których pastory protestanccy sami stawali się właścicielami niewolników (Spliesgart). Spliesgart zajmował się tym wątkiem historii głównego nurtu protestantyzmu w Ameryce Łacińskiej w wielu innych artykułach i publikacjach, pisał też wiele o historiografii chrześcijaństwa w Ameryce Łacińskiej i Brazylii, a ostatnimi laty poszerzył zakres swoich badań nad migracją o zagadnienie zakładania Kościołów w Niemczech przez imigrantów z Brazylii i sposobu, w jaki Niemcy odbierają wierzenia afrobrazylijskie. Jego artykuł w tegorocznym pierwszym numerze *The Journal of World Christianity* na przykładzie studium przypadku niemieckich protestantów, którzy wyemigrowali do Brazylii w XIX w., analizuje zagadnienie akulturacji i perspektywę antropologii historycznej jako narzędzia teoretyczne ważne z perspektywy badań nad światowym chrześcijaństwem (*The Journal* / art. Spliesgart)⁸. Omawiany badacz

⁸ Ponieważ autorzy sygnalizują tematykę najnowszych tekstów powstałych w kontekście badań nad światowym chrześcijaństwem zgodnie z metodologią „Szkoly Monachijskiej”, o ile zostały one opublikowane w tegorocznym specjalnym numerze *The Journal of World Christianity* poświęconym owej szkole, odniesienie bibliograficzne dotyczyć będzie wyłącznie samego periodyku. Zainteresowani Czytelnicy łatwo odnajdą w nim konkretne omawiane tutaj teksty, przyp. red.

przedstawia mikrohistorie jako element istotny dla rekonstrukcji struktur policentrycznych historii chrześcijaństwa na poziomie społeczności lokalnych.

Friedemann Burkhardt podczas eksternistycznych studiów doktoranckich w monachijskim instytucie zajmował się konstrukcjami policentrycznymi w kontekście historii metodyzmu. W 2003 r. opublikował rozprawę doktorską o Christophe Gottlobie Müllerze i początkach metodyzmu w Niemczech. Burkhardt ukazuje, jak w związku z działalnością brytyjskich i amerykańskich misjonarzy i dzięki inicjatywie byłego emigranta niemieckiego, Christopa Gottloba Müllera, z pietystycznego tła regionu południowo-zachodnich Niemiec wyodrębnił się metodyzm (Burkhardt). Model policentryczny, którym posłużył się Burkhardt, odkrywając dzieje konkretnej jednostki wyznaniowej w Niemczech, przysłużył się metodzie opracowanej w Monachium, gdyż podkreśla on znaczenie procesów wymiany i transformacji – *exchange and transformation process* – w historii samego chrześcijaństwa Zachodu.

Podczas gdy znaczna część badań nad historią świata niezachodniego prowadzonych w Monachium koncentrowała się wokół Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej, pozostali badacze w instytucie pomagali poszerzyć ten program i zbliżyć go do zaproponowanej przez Koschorke zintegrowanej wizji „historii światowego chrześcijaństwa”, wykraczającej poza tradycyjne protestanckie i katolickie horyzonty. W przypadku Kościołów wschodnich swój wkład do badań wniósł Andreas Müller (obecnie profesor historii Kościoła na Uniwersytecie w Kilonii) i Claudia Rammelt (obecnie współpracownik naukowy na Uniwersytecie w Bochum) – którzy są również byłymi współpracownikami naukowymi katedry Koschorke. Oboje zajmowali się zagadnieniami z zakresu starożytnego chrześcijaństwa, poświęcając jednocześnie uwagę różnym wschodnioeuropejskim i bliskowschodnim kontekstom prawosławia (Müller; Rammelt). Zainteresowanie relacjami zachodzącymi między tradycją wschodniochrześcijańską a innymi Kościołami jest charakterystyczne zarówno dla badań prowadzonych przez Müllera, jak i przez Rammelt. W ten sposób oboje przyczynili się do poszerzenia tradycyjnych map historii Kościoła i zaakcentowali bogactwo interakcji między różnymi tradycjami chrześcijańskimi w historii światowego chrześcijaństwa.

Ciprian Burlacioiu – współredaktor specjalnego numeru *The Journal of World Christianity* poświęconego szkole monachijskiej – od wielu lat jest współpracownikiem naukowym w katedrze Koschorke, a od 2008 do 2013 r. był jego asystentem. Jego główny projekt badawczy, przedstawiony w 2014 r. jako praca habilitacyjna, analizował genezę tzw. Afrykańskiego Kościoła Ortodoksyjnego w okresie od roku 1921 do lat pięćdziesiątych XX w. (Burlacioiu). Owa wspólnota religijna powstała w Nowym Jorku w latach dwudziestych i w szybkim tempie zwiększała za pośrednictwem czasopism swój zasięg w obrębie transatlantyckiego trójkąta między Stanami Zjednoczonymi,

Afryką Południową i Afryką Wschodnią. Jako znamieny przykład wczesnego internacjonalizmu chrześcijańskiego, ten „czarny” Kościół transatlantycki stanowi jeden z głównych przedmiotów badań nad historią globalizacji u zarańia XX w. Jego ekspansja za pośrednictwem powstającej niezachodniej sieci powiązań międzykontynentalnych i jego dynamiczne tożsamości wyznaniowe (*The Journal* / art. Burlacioiu) stanowią dwa ważne elementy tego projektu. Burlacioiu zajmuje się również opracowywaniem nowych koncepcji na potrzeby dydaktyki historii światowego chrześcijaństwa w kontekście przedmiotów, jakich naucza na studiach licencjackich i magisterskich, przyczyniając się w ten sposób do umocnienia pozycji uniwersytetu w Monachium w niemieckojęzycznym środowisku akademickim jako ośrodka działalności naukowo-dydaktycznej w dziedzinie światowego chrześcijaństwa.

Adrian Hermann, inny przedstawiciel szkoły monachijskiej oraz współredaktor specjalnego numeru *The Journal of World Christianity* poświęconego tejże szkole, posiada wykształcenie religioznawcze. Prowadzi badania nad globalizacją pojęcia „religii” w wieku XIX i wczesnych latach wieku XX, w kontekście buddyjskiej szkoły Therawady, jak również badania nad religią i filmem dokumentalnym (Hermann, *Unterscheidungen der Religion*). Jego wkład w policentryczną perspektywę szkoły monachijskiej to głównie publikacje z zakresu historii chrześcijaństwa w Azji Południowo-Wschodniej, a część prowadzonych przez niego badań dotyczy spotkania buddyzmu i chrześcijaństwa w dziewiętnastowiecznej Tajlandii (Hermann, *True Facts of the World*). Jeden z większych projektów, zapoczątkowany w 2012 r., dotyczy wczesnych czasopism i wczesnej historii niezależnego katolickiego Kościoła filipińskiego *Iglesia Filipina Independiente*, założonego w 1902 r. przez Isabelo de los Reyes i Gregoria Aglipaya na Filipinach. W ramach tego projektu przedmiotem szczególnego zainteresowania Hermanna są międzyregionalne i międzykontynentalne powiązania, jakie Kościół ten ustanowił jeszcze we wczesnych latach swojego istnienia. W kwietniu 2015 r. Hermann został mianowany na stanowisko adiunkta w Instytucie Religioznawstwa i Światowego Chrześcijaństwa na Uniwersytecie w Hamburgu. W tekście opublikowanym w tegorocznym specjalnym numerze *The Journal of World Christianity* ukazuje on sposób, w jaki czasopisma wydawane przez *Iglesia Filipina Independiente* na przełomie XIX i XX w. pomagają zrozumieć proces powstawania lokalnych i międzyregionalnych sfer publicznych w kontekstach kolonialnych (*The Journal* / / ard. Hermann).

Ze szkołą monachijską związał się również ostatnio Paolo Aranha. Od 2013 do 2015 r. pracował na Uniwersytecie w Monachium jako stypendysta programu stypendiów badawczych „Maria Skłodowska-Curie”. Jako historyk chrześcijaństwa wczesnonowożytnego Aranha jest specjalistą w zakresie historii katolicyzmu indoportugalskiego, a obecnie kończy pracę nad dyserta-

cją o obrządku malabarskim i osiemnastowiecznym konflikcie w obrębie misji katolickich w południowych Indiach. Badania, jakie dodatkowo prowadzi nad chrześcijanami w Indiach, wyznawcami hinduizmu i inkwizycją w Goa, a także nad europejskimi wyobrażeniami na temat hinduizmu w szesnastowiecznych katolickich tekstach źródłowych, dostarczają nowych perspektyw dla prowadzonych w Monachium badań. W artykule opublikowanym w tegorocznym specjalnym numerze *The Journal of World Christianity* Aranha zajmuje się światowym chrześcijaństwem strategiami i metodami dyskryminacji, i integracją dalitów chrześcijańskich z Kościołem katolickim w Indiach począwszy od XVI w., odnosząc te wydarzenia również do polityki papieża Jana Pawła II na początku XXI w. (*The Journal* / art. Aranha).

3. Niedawne i obecne projekty badawcze szkoły monachijskiej: rodzime czasopisma i gazety chrześcijańskie, powstanie sfery publicznej rdzennych chrześcijan i odmiany internacjonalizmów chrześcijańskich przełomu XIX i XX w.

Najnowsze projekty i publikacje szkoły monachijskiej koncentrują się wokół dwóch ogólnych zagadnień: z jednej strony jest to promowanie spojrzenia z różnych perspektyw na historię światowego chrześcijaństwa, z drugiej zaś strony badania nad rodzimymi elitami chrześcijańskimi i nad znaczeniem czasopism w powstaniu sfery publicznej rodzimych chrześcijan na przełomie XIX i XX w. Jubileuszowy tom zbiorowy poświęcony Klausowi Koschorke wydany w 2013 r. pod redakcją Cipriana Burlacioiu i Adriana Hermanna i tom pokonferencyjny z szóstej edycji Międzynarodowej Konferencji Monachijsko-Fryzyngijskiej opublikowany w 2014 r. promują metody opracowane w Monachium, prezentując rezultaty badań teoretycznych i przeglądów systematycznych, oraz stanowią podsumowanie aktualnie prowadzonych debat na temat wspomnianych zagadnień (*Veränderte Landkarten; Polycentric Structures*). W jubileuszowym tomie zbiorowym jako punkt wyjścia przyjęto, że chrześcijaństwo prawdziwie stało się religią o zasięgu globalnym, wobec czego badacze różnych obszarów historii Kościoła i historii chrześcijaństwa znaleźli się w sytuacji „zmienionych konfiguracji” przedmiotu ich badań, co pozwala również na ponowne przeanalizowanie wcześniej przyjętych metod i otwarcie się na nowe perspektywy. Publikacja pokonferencyjna z szóstej edycji Międzynarodowej Konferencji Monachijsko-Fryzyngijskiej stwierdza, że policentrycznej historii światowego chrześcijaństwa nie można zrozumieć bez uwzględnienia wielorakości podmiotów, różnorodności rodzimych inicjatyw, różnych centrów ekspansji i wielości lokalnych odmian chrześcijaństwa.

Owo podejście jest również głównym założeniem większego projektu badawczego przeprowadzonego w Monachium w latach 2012-2015 we współpracy z Friederem Ludwigiem i Emily Phuti Mogase na Uniwersytecie Nauk Stosowanych w Zakresie Teologii Interkulturowej w Hermannsburgu (German Research Foundation; *Veränderte Landkarten*). Dzięki środkom finansowym z Niemieckiego Towarzystwa Badań Naukowych i Fundacji Fritza Thyssena Klaus Koschorke, André Saenger, Adrian Hermann i Ciprian Burlacioiu prowadzili badania nad historią rodzimych elit chrześcijańskich w Azji i Afryce na przełomie XIX i XX w. oraz ich czasopism i gazet wydawanych w Indiach, Afryce Południowej i na Filipinach, z dodatkowymi badaniami nad Afryką Zachodnią prowadzonymi przez Friedera Ludwiga i Emily Phuti Mogase w Hermannsburgu. W ramach tego projektu porównawczego badacze zajmują się wzorcami interakcji poznawczych i wczesnymi formami międzyregionalnych kontaktów między rodzimymi elitami chrześcijańskimi w różnych częściach Afryki i Azji, koncentrując się na roli gazet i czasopism w przebiegu tych procesów. Dzięki przyjęciu tych prawie niezauważonych publikacji, wydanych pod redakcją albo przy znacznym udziale miejscowych „wykształconych” chrześcijan, za punkt wyjścia do dalszych analiz, możliwe staje się odtworzenie tematów debaty i kontrowersji w dyskursach społeczeństw kolonialnych na przełomie XIX i XX w. i podkreślenie roli, jaką odegrały w nich rodzime elity chrześcijańskie (*Discourses of Indigenous Christian Elites*). Równocześnie czasopisma te stanowią istotne źródło informacji o sposobach, jakie stosowali miejscowi chrześcijanie do zdobywania wiedzy na temat chrześcijan w innych regionach i kontynentach i utrzymywania z nimi kontaktów oraz angażowania się w podobne problemy i wyzwania. Projekt stanowi zatem próbę rekonstrukcji roli, jaką czasopisma te odgrywały we wczesnych procesach nawiązywania kontaktów między rodzimymi elitami chrześcijańskimi Azji i Afryki na przełomie XIX i XX w.

Jednocześnie badania te wskazują możliwość podjęcia w przyszłości badań w ramach innego projektu, którego przedmiotem byłoby powstanie różnych odmian „internacjonalizmu chrześcijańskiego na przełomie XIX i XX w.”, a który został pokrótce opisany przez Koschorke w jego najnowszych publikacjach (Koschorke 2014). Badając przede wszystkim różne formy międzyregionalnych i międzykontynentalnych powiązań utworzonych przez chrześcijan w tym okresie, projekt nie tylko uwypuklałby znaczenie globalnych, zdominowanych przez świat Zachodu sieci misyjnych, które rozwinęły się w czasie I Światowej Konferencji Misyjnej w Edynburgu w 1910 r., lecz również uwzględniłby powstanie stojących w opozycji wobec działań misyjnych układów polityczno-religijnej doktryny etiopianizmu, a także bezpośrednie kontakty pomiędzy niezależnymi od misji Zachodu rodzimymi chrześcijanami

Azji i Afryki, które prowadziły do wizyt przywódców Kościoła azjatyckiego (i afrykańskiego) w różnych azjatyckich i afrykańskich krajach w kontekście panazjatyckich i panafrykańskich ruchów po wojnie rosyjsko-japońskiej w latach 1904-1905.

Prace monachijskiej szkoły światowego chrześcijaństwa od ponad 20 lat stanowią wkład w debaty i przemiany dotyczące badań nad historią i teraźniejszością światowego chrześcijaństwa, które trwają od kilku dekad. Wielu dalszych informacji może dostarczyć tegoroczny specjalny numer *The Journal of World Christianity*, wraz z artykułem programowym Klausa Koschorke i szeregiem innych szczegółowych artykułów. Przykład szczegółowego studium autorstwa Klausa Koschorke zostaje zaprezentowany także w obecnym tomie „*Annales Missologici Posnanienses*”, z nadzieją na zainteresowanie polskiego środowiska misjologów, historyków misji i religioznawców perspektywą metodologiczną szkoły monachijskiej.

ABSTRACT

This article takes a look back at the last twenty years of what some have called the “Munich School of World Christianity” and presents the research of this group of scholars, who are working or have worked at Ludwig-Maximilians-Universität München, Germany. Its central focus highlights on the career and scholarly work of the groups *Spiritus rector*, Klaus Koschorke, who held the chair for Early and Global History of Christianity in the Faculty of Protestant Theology from 1993 to 2013. In this way, the reader, on the one hand, is introduced to the most important scholarly concepts, studies, and international conferences of the “Munich School” and, on the other hand, is given an overview of recent research projects dealing with indigenous Christian elites in Asia and Africa.

Keywords: history of world Christianity; polycentric structures; transcontinental links; Klaus Koschorke; Munich School of World Christianity

Słowa kluczowe: historia światowego chrześcijaństwa; konstrukcje policentryczne; powiązania międzykontynentalne; Klaus Koschorke; monachijska szkoła światowego chrześcijaństwa

BIBLIOGRAPHY

Angielska wersja niniejszego artykułu stanowi przetłumaczoną i zaktualizowaną wersję wstępu do jubileuszowego tomu zbiorowego poświęconego Klausowi Koschorke wydanemu pierwotnie w języku niemieckim – Burlacioiu, Ciprian; Hermann, Adrian. “*Einleitung: Veränderte Landkarten und*

polyzentrische Strukturen der Christentumsgeschichte – Zum akademischen Wirken Klaus Koschorkes und dem Programm der Festschrift.” *Veränderte Landkarten: Auf dem Weg zu einer polyzentrischen Geschichte des Weltchristentums; Festschrift für Klaus Koschorke zum 65. Geburtstag*, red. Ciprian Burlacioiu i Adrian Hermann, Wiesbaden: Harrassowitz, 2013: XI-XLVII.

Skróty

SHChNWW – *Studies in the History of Christianity in the Non-Western World (Asia, Africa, Latin America)*

DHChAAL – *Documents on the History of Christianity in Asia, Africa, and Latin America*

Opracowania

A History of Christianity in Asia, Africa, and Latin America, 1450-1990: A Documentary Sourcebook. Eds. Klaus Koschorke et al. Grand Rapids: Eerdmans, 2007.

African Identities and World Christianity in the Twentieth Century Ed. Klaus Koschorke. [SHChNWW 10]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.

Augustinus-Lexikon. Ed. Schindler, Alfred et al. Basel: Schwabe, 1994-.

Außereuropäische Christentumsgeschichte (Asien, Afrika, Lateinamerika) 1450-1990. Eds. Klaus Koschorke et al. 4th ed. Neukirchen-Vluyn, Germany: Neukirchener Verlag, 2012.

Bräunlein, Peter J. “Polyzentrik des Christentums’ und das Projekt einer Ethnologie des Christentums. Ein Dialogangebot.” *Veränderte Landkarten: Auf dem Weg zu einer polyzentrischen Geschichte des Weltchristentums. Festschrift für Klaus Koschorke zum 65. Geburtstag*. Eds. Ciprian Burlacioiu and Adrian Hermann. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013: 243-265.

Bühlmann, Walbert. *Weltkirche: Neue Dimensionen. Modell für das Jahr 2001*. 2nd ed. Graz: Styria, 1985.

Burkhardt, Friedemann. *Christoph Gottlob Müller und die Anfänge des Methodismus in Deutschland*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2003.

Burlacioiu, Ciprian. “*Within Three Years the East and the West Have Met Each Other*”: *Die Genese einer missionsunabhängigen schwarzen Kirche im transatlantischen Dreieck USA-Südafrika-Ostafrika (1921-1950)*. [SHChNWW 27]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2015.

Conrad, Sebastian; Eckert, Andreas. “Globalgeschichte, Globalisierung, multiple Modernen: Zur Geschichtsschreibung der modernen Welt.” *Globalgeschichte: Theorien, Ansätze, Themen*. Eds. Sebastian Conrad et al. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2007: 7-49.

Discourses of Indigenous Christian Elites in Colonial Societies in Asia and Africa Around 1900. A Documentary Sourcebook from Selected Journals. Eds. Klaus Koschorke et al. [DHChAAL 4]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2016.

EATWOT. <http://www.eatwot.org/index.php?option=com_content&task=view&id=12&Itemid=26, archived at <http://www.webcitation.org/6FvQe7Yud>>. Dostęp 8.12.2016.

Etappen der Globalisierung in christentumsgeschichtlicher Perspektive/Phases of Globalization in the History of Christianity. Ed. Klaus Koschorke. [SHChNWW 19]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012.

Falling Walls: The Year 1989/90 as a Turning Point in the History of World Christianity/Einstürzende Mauern: Das Jahr 1989/90 als Epochenjahr in der Geschichte des Weltchristentums. Ed. Klaus Koschorke. [SHChNWW 15]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009.

German Research Foundation. “Indigen-christliche Eliten Asiens und Afrikas um 1900 im Spiegel ihrer Journale und Periodika: Muster kognitiver Interaktion und Frühformen transregionaler Vernetzung.” Lead investigators: Klaus Koschorke and Frieder Ludwig. <<http://www.kg1>

- evtheoLuni-muenchen.de/forschung/projekte/daten/eliten.html, archived at <http://www.webcitation.org/6GGUe4phy>. Accessed May 5, 2013.
- Habermas, Rebecca. "Mission im 19. Jahrhundert: Globale Netze des Religiösen." *Historische Zeitschrift* 2008, 287: 629-79.
- Hermann, Adrian. "'True Facts of the World': Media of Scientific Space and the Transformations of Cosmo-Geography in Nineteenth-Century Buddhist Christian Encounters." *Asian Religions, Technology, and Science*. Ed. Istvan Keul. London: Routledge, 2015: 11-30.
- Hermann, Adrian. *Unterscheidungen der Religion: Analysen zum globalen Religionsdiskurs und dem Problem der Differenzierung von "Religion" in buddhistischen Kontexten des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2015. [opublikowana teza doktorska]
- Hermann, Adrian; Burlacioiu, Ciprian. "Current Debates About the Approach of the 'Munich School' and Further Perspectives on the Interdisciplinary Study of the History of World Christianity." *The Journal of World Christianity*. 2016, 6.1: 63-81. [zob. sekcja 2.3, str. 73-74].
- Hindu-Christian, Indo-German Self-Disclosures: "Malabarian Correspondence" Between German Pietist Missionaries and South Indian Hindus (1712-1714)*. Eds. Daniel Jeyaraj and Richard F. Young. [DHChAAL 3]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013.
- Historia del cristianismo en sus fuentes (Asia, Africa, America Latina) 1450-1990*. Eds. Klaus Koschorke et al. Madrid: Trotta, 2012.
- Hock, Klaus. "Transkulturelle Perspektiven auf polyzentrische Strukturen." *Veränderte Landkarten: Auf dem Weg zu einer polyzentrischen Geschichte des Weltchristentums. Festschrift für Klaus Koschorke zum 65. Geburtstag*. Eds. Ciprian Burlacioiu and Adrian Hermann. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013: 295-314.
- Kirchengeschichte, Außereuropäische Christentumsgeschichte*. Eds. Klaus Koschorke and Martin Wallraff. [special issue "Verkündigung und Forschung" 2015, 60.2].
- Koepfing, Elizabeth. "World Christianity on the Scales." *Veränderte Landkarten: Auf dem Weg zu einer polyzentrischen Geschichte des Weltchristentums. Festschrift für Klaus Koschorke zum 65. Geburtstag*. Eds. Ciprian Burlacioiu and Adrian Hermann. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013: 315-329.
- Koschorke, Klaus. 1975. *Hippolyt's Ketzerbekämpfung und Polemik gegen die Gnostiker: Eine tendenzkritische Untersuchung seiner "Refutatio omnium haeresium"*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Koschorke, Klaus. 1978. *Die Polemik der Gnostiker gegen das kirchliche Christentum unter besonderer Berücksichtigung der Nag-Hammadi-Traktate "Apokalypse des Petrus" (NHC VII, 3) und "Testimonium veritatis" (NHC IX, 3)*. Leiden: Brill.
- Koschorke, Klaus. 1991. *Spuren der alten Liebe: Studien zum Kirchenbegriff des Basilius von Caesarea*. Fribourg: Universitätsverlag, 1991.
- Koschorke, Klaus. 1994. "Konfessionelle Spaltung und weltweite Ausbreitung des Christentums im Zeitalter der Reformation." *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 91.1: 10-24.
- Koschorke, Klaus. 1998. "Einführung." *Christen und Gewürze. Konfrontation und Interaktion kolonialer und indigener Christentumsvarianten*. Ed. Klaus Koschorke. [SHChNWW 1]. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1998.
- Koschorke, Klaus. 2002. "Außereuropäische Christentumsgeschichte (Asien, Afrika, Lateinamerika) – Forschungsstand und Perspektiven einer neuen Disziplin." *Jahrbuch für europäische Überseegegeschichte* 2: 137-163.
- Koschorke, Klaus. 2009. "Veränderte Landkarten der globalen Christentumsgeschichte". *Kirchliche Zeitgeschichte* 22.1: 187-210.
- Koschorke, Klaus. 2011. "'When Is India to Have Her Own Native Bishops?' Der schwarzafrikanische Bischof Samuel Ajayi Crowther (ca. 1806-1891) in der christlichen Publizistik Asiens und Afrikas im 19. Jh." *Mission und Prophetie in Zeiten der Interkulturalität: Festschrift zum hundertjährigen Bestehen des Internationalen Instituts für missionswissenschaftliche Forschungen 1911-2011*. Ed. Mariano Delgado and Michael Sievernich. St. Ottilien, Germany: EOS Verlag, 2011: 315-24.

- Koschorke, Klaus. 2012. "Einführung: Globale Perspektiven der Christentumsgeschichte." *Etapen der Globalisierung in christentumsgeschichtlicher Perspektive/Phases of Globalization in the History of Christianity*. Ed. Klaus Koschorke. [SHChNWW 19]. Wiesbaden: Harrassowitz. 1-38.
- Koschorke, Klaus. 2014. "New Maps of the History of World Christianity: Current Challenges and Future Perspectives." *Theology Today* 71.2: 178-91.
- Koschorke, Klaus. 2016. "Transcontinental Links, Enlarged Maps, and Polycentric Structures in the History of World Christianity." *The Journal of World Christianity*. 2016, 6.1: 28-56.
- Kretschmar, Georg. "Erfahrung der Kirche: Beobachtungen zur Aberkios-Inschrift." *Communio Sanctorum: Mélanges offerts à Jean-Jacques von Allmen*, ed. Claude Bridel, et al. Geneva: Labor et Fides, 1982: 73-85.
- Ludwig, Frieder. 1992. *Kirche im kolonialen Kontext: Anglikanische Missionare und afrikanische Propheten im südöstlichen Nigeria, 1879-1918*. Frankfurt: Peter Lang.
- Ludwig, Frieder. 1995. *Das Modell Tanzania: Zum Verhältnis zwischen Kirche und Staat während der Ära Nyerere*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Ludwig, Frieder. 2000. *Zwischen Kolonialismuskritik und Kirchenkampf: Interaktionen afrikanischer, indischer und europäischer Christen während der Weltmissionskonferenz Tambaram 1938*. [SHChNWW 5]. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000.
- Ludwig, Frieder. 2016. "Mona Hensman: An Indian Woman at the World Missionary Conference in Tambaram (1938)." *The Journal of World Christianity*. 2016, 6.1: 123-147.
- Müller, Andreas. *Das Konzept des Geistlichen Gehorsams bei Johannes Sinaites: Zur Entwicklungsgeschichte eines Elements orthodoxer Konfessionskultur*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2006.
- Osterhammel, Jürgen. "Außereuropäische Geschichte: Eine historische Problemskizze." *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1995, 46.5-6: 253-76.
- Periplus: Jahrbuch für außereuropäische Geschichte*. Ed. K. Koschorke. Berlin et al.: Lit Verlag. 16 (2006).
- Polycentric Structures in the History of World Christianity/Polyzentrische Strukturen in der Geschichte des Weltchristentums*. Eds. Klaus Koschorke and Adrian Hermann. [SHChNWW 25]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2014.
- Rammelt, Claudia. *Ibas von Edessa: Rekonstruktion einer Biographie und dogmatischen Position zwischen den Fronten*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
- Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. Eds. Hans D. Betz et al. 4th ed. Tübingen: Mohr Siebeck, 1998-2007. [Wersja angielska: *Religion Past and Present: Encyclopedia of Theology and Religion*. 13 vols. Leiden: Brill, 2007-12].
- Schindler, Alfred. 1965. *Wort und Analogie in Augustins Trinitätslehre*. Tübingen: Mohr. [dysertacja doktorska].
- Schindler, Alfred. 1970. "Kirchengeschichte – Wozu?" *Theologie als Wissenschaft in der Gesellschaft: Ein Heidelberger Experiment*, Ed. Helge Siemers and Hans-Richard Reuter. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. 140-55. [praca istotna dla późniejszego rozwoju własnej naukowej perspektywy Klausa Koschorke]
- Schindler, Alfred. 1977. "Die geschichtliche Gestalt der europäischen Kirchen und ihrer Theologie und die Kirchengeschichte als theologische Disziplin." *Theologie – Was ist das?* Ed. Georg Picht and Enno Rudolph. Stuttgart: Kreuz Verlag. 355-72. [praca istotna dla późniejszego rozwoju własnej naukowej perspektywy Klausa Koschorke]
- Schindler, Alfred. 1983. *Zwingli und die Kirchenväter*. Zurich: Beer.
- Schindler, Alfred. 2004. "Bullinger und die lateinischen Kirchenväter." *Zwingliana* 31: 161-177.
- Spliesgart, Roland. "Verbrasilianierung" und Akkulturation: *Deutsche Protestanten im brasilianischen Kaiserreich am Beispiel der Gemeinden in Rio de Janeiro und Minas Gerais (1822-1889)*. [SHChNWW 12]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.
- Tamil Language for Europeans: Ziegenbalg's "Grammatica Damulica" (1716)*. Ed. Daniel Jeyaraj. [DHChAAL 1]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010].

- The Brill Dictionary of Religion*. Ed. Kocku von Stuckrad. Leiden: BRILL 2007. Np. hasło: "European History of Religion."
- The Dutch Reformed Church in Colonial Ceylon (Eighteenth Century): Minutes of the Consistory of the Dutch Reformed Church in Colombo Held at the Wolvendaal Church, Colombo (1735-1797)*. Transl. S. A. W Mottau. Ed. Klaus Koschorke. [DHChAAL 2]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- The Journal of World Christianity*. 2016, 6.1. [Special Issue: "The Munich School of World Christianity"]. Eds. Dale T. Irvin and Rafael Reyes III].
- Towards a History of the Church in the Third World: The Issue of Periodisation*. Ed. Lukas Vischer. Bern: Evangelische Arbeitsstelle Oekumene Schweiz, 1985.
- Transkontinentale Beziehungen in der Geschichte des Außereuropäischen Christentums/Transcontinental Links in the History of Non-Western Christianity*. Ed. Klaus Koschorke. [SHChNWW 6]. Wiesbaden: Harrassowitz, 2002.
- Tyrell, Hartman. "Weltgesellschaft, Weltmission und religiöse Organisationen – Einleitung." *Weltmission und religiöse Organisationen: Protestantische Missionsgesellschaften im 19. und 20. Jahrhundert*. Ed. Artur Bogner et. al. Würzburg: Ergon, 2004: 13-134.
- Veränderte Landkarten: Auf dem Weg zu einer polyzentrischen Geschichte des Weltchristentums. Festschrift für Klaus Koschorke zum 65. Geburtstag*. Ed. Ciprian Burlacioiu and Adrian Hermann. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013. LIII-LXI.
- Walls, Andrew F. 1959, "Introduction." Alan M. Stibbs. *The First Epistle General of Peter*. London: Tyndale. 15-68.
- Walls, Andrew F. 1964. "The Montanist 'Catholic Epistle' and Its New Testament Prototype." *Studia Evangelica* 3: 437-446.
- Walls, Andrew F. 1970. "The First Chapter of the Epistle to the Romans and the Modern Missionary Movement." *Apostolic History and the Gospel*. Ed. W. Ward Gasque and Ralph P. Martin. Exeter: Paternoster Press. 346-57.
- Walls, Andrew F. 1974. "Missionary Vocation and the Ministry: The First Generation." *New Testament Christianity for Africa and the World*. Ed. Mark E. Glasswell and Edward W. Fashole-Luke. London: SPCK. 141-46.
- Walls, Andrew F. 2001-2013. *Andrew Walls – Life and Revelations*. Interview by James Ault (2001), African Christianity Rising: Complete Educational Edition, 4 discs (Northampton, Mass.: James Ault Productions, 2013). DVD.

ADRIAN HERMANN jest adiunktem w Katedrze Religioznawstwa i Światowego Chrześcijaństwa w Instytucie Teologii Protestanckiej na Wydziale Nauk Humanistycznych Uniwersytetu w Hamburgu. Jego działalność badawcza koncentruje się wokół historii globalnej pojęcia „religia” i historii religii w zglobalizowanym świecie. Jego główny wkład w działalność szkoły monachijskiej to analiza pojęć naukowych w badaniach nad światowym chrześcijaństwem i nad historią chrześcijaństwa na Filipinach na przełomie XIX i XX w. Jego publikacje zob. w bibliografii powyżej.

CIPRIAN BURLACIOIU jest pracownikiem naukowym i wykładowcą (*Privatdozent*) Katedry Wczesnej i Globalnej Historii Chrześcijaństwa na Wydziale Teologii Protestanckiej na Ludwig-Maximilians-Universität w Monachium. Pochodzi z Rumunii; studiował teologię prawosławia, a na Uniwersytecie Bukareszteńskim

uzyskał tytuł doktora po złożeniu dysertacji dotyczącej ekumenicznych modeli unii kościelnej. Jego rozprawa habilitacyjna z zakresu historii Afrykańskiego Kościoła Ortodoksyjnego między Stanami Zjednoczonymi, Afryką Południową i Afryką Wschodnią (od lat dwudziestych do lat pięćdziesiątych XX w.) została wydana jako monografia w 2015 roku. Obecnie przedmiotem jego badań jest znaczenie migracji i diaspory w historii ogólnej chrześcijaństwa, a w szczególności studium przypadku dotyczące roli migracji w kształtowaniu w Afryce Południowej na przełomie XIX i XX wieku chrześcijaństwa niezależnego od misji. Wykłada przedmioty klasyczne z zakresu historii Kościoła, a także wiele innych przedmiotów związanych z historią światowego chrześcijaństwa.

Vieux Comptoir – budowa misji, wrzesień 1937